

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ СЛАВІСТИКИ

УДК 82-1:17(=16) «312»

О. В. Морозов
(Білорусь)

МЕНТАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕПОСУ В ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті здійснено порівняльний аналіз ментальних характеристик східнослов'янських народів, досліджено особливості сприйняття світу білорусами, росіянами, українцями, що знайшло своє відображення у східнослов'янському епосі: билинах, думах, історичних піснях, духовних віршах. На відміну від західної світоглядної матриці, орієнтованої на майбутнє окремої людини, народу, людства загалом, східнослов'янська матриця зорієнтована на вічність, колективність, духовні цінності. Ці характеристики є основною ментальною передумовою подальшого активного функціонування епосу східнослов'янських народів у XXI ст.

Ключові слова: ментальні характеристики, східнослов'янський епос, порівняльний аналіз.

In article the comparative analysis of mental characteristics of the East slavic people is carried out.

Features of perception of the World by Belorussians, Russians, Ukrainians that was displayed in the East slavic epos are investigated. The western point of view is focused on the future of the separate person, the people, mankind, while the east is focused on eternity, a collectivism, cultural values. It is the basic mental precondition to further active functioning of the epos of the East slavic people in XXI century.

Key words: mental characteristics, East slavic epos, comparative analysis.

Ментальність є основою функціонування стійкої системи стереотипних уявлень, цінностей і смислів, закоріненої на несвідомому рівні, що проявляється в життєдіяльності багатьох поколінь людей, які належать до конкретної історико-культурної спільноти.

Різноманітні фольклорні тексти ввібрали в себе вироблені традиційною народною культурою стереотипні способи бачення та оцінки світу, той «ментальний інструмент», яким користувалася основна маса людей протягом століть. Фольклор, під яким розуміють не «музейність» (як зібрання досягнень минулого), а свідчення соціальної суті народів, є неоціненним джерелом пізнання як історичної спадщини, так і сучасних політичних та культурних процесів, що відбуваються в пострадянських країнах.

Соціальні, філософські, етичні й естетичні погляди білоруського, російського та українського народів яскраво проявляються в епосі, який століттями посідає провідні позиції в загальній структурі видів і жанрів традиційної уснопоетичної творчості. До розуміння ідейного змісту та ментальних настанов епічної творчості (як і фольклору в цілому) необхідно підходити історично в тому розумінні, що вони відображали світогляд народу певного періоду з усіма його позитивними й негативними аспектами. Ідейно-художній зміст традиційних уснопоетичних творів важливо оцінювати з урахуванням розвитку суспільства, часу їх побутування й виявляти елементи стихійності, непослідовності, обмеженості свідомості колективного автора. Крім того, методологічно важливим є дослідження ментальних установок колективного творця в усній поезії східних слов'ян XIX–XX ст. у порівняльному плані – з урахуванням і ліричної, і ліропоетичної характеристик і власне епічної традиції творчості наших народів. Як справедливо зазначив В. М. Гацак, «із спадковостей та відмінностей (всередині однієї епічної традиції та між різними формаціями епосу)

й складається історична поетика як наскрізний об'єднуючий аспект і художнє “обчислення” руху епосу в часі». Завдання порівняльного вивчення епосу та соціально-пісенної лірики має загальнофольклористичне значення, оскільки «є принципово важливо осмислити як суттєвий вододіл в художній історії фольклору перехід від міфологізуючої поетики до поетики деміфологізованої. Дослідження свідчать, що діалектичність цього переходу стає визначальною для всієї системи фольклорних жанрів» [Гацак 1989, с. 3].

Під час проведеного нами дослідження здійснено порівняльний аналіз ментальних характеристик східнослов'янського епосу з погляду прояву в них відносно цілісної сукупності емоцій, ідей та уявлень, які складають картину світу й закріплюють єдність культурної традиції східних слов'ян протягом століть. Безумовно, у невеликій за об'ємом статті неможливо розглянути в усій повноті й складності ментальні настанови колективного автора різноманітних епічних творів. Водночас особливо важливим є висвітлення основних ментальних характеристик колективного творця уснопоетичних творів з метою визначення механізмів формування й передачі присутніх (в тому числі й аксіологічних) основ національної культури й етнічного стереотипу. Розробка проблеми дослідження фольклору як джерела пізнання ментальностей спрямована проти вульгаризації та дегуманізації історії східнослов'янських народів; результати ідентифікації ментальностей дозволяють глибше охарактеризувати соціокультурне середовище, в якому створювалися й побутували найрізноманітніші за жанрами й тематикою фольклорні твори. Більше того, ментальні характеристики східнослов'янського епосу дозволяють вказати на причини його активного функціонування в сучасній духовній культурі наших народів.

Особливо яскравим утіленням російської епічної творчості є билини. Соціальна дійсність не є основним джерелом

епічних творів, а лише одним із факторів, що впливає на їхній традиційний копозиційно-сюжетний склад. Конкретний історизм не характерний для билин: соціальний досвід народу перетворюється в дусі епічної естетики й ментальних установок ментального творця. Конкретно-подієва основа може бути ідентифікована переважно в другорядних деталях билинного сюжету. Основним стійким стереотипом універсального характеру, який проявляється в билинній творчості, є ефект «міфологічної персоніфікації історії»: як і в прозових жанрах фольклору, відтворюваний простір роздрібнений, є сукупністю окремих локусів, атрибутивно пов'язаних із діями конкретного героя. Виявляється, є прагнення пояснити головні досягнення першооснов національної історії діяльністю билинних богатирів, які виконують функцію «культурних героїв» і уособлюють у циклі Київських билин військову міць Давньої Русі (Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович).

Характеризуючи «епічний час» билин, Д. С. Ліхачов підкреслює: «Ця “епічна епоха” – певна ідеальна “старовина”, що не має безпосередніх переходів до нового часу. В цю епоху вічно княжить князь Володимир, вічно живуть богатирі, відбувається багато подій. Це, на відміну від казкового часу, історія, але історія, яка не пов'язана переходами з іншими епохами, яка, нібито, посідає “острівне” положення» [Лихачов 1979, с. 228]. Така оцінка вказує на важливішу ментальну характеристику, що відображена в билинній творчості – пошук соціального ідеалу («золотого віку») в історичному минулому: традиції, що створені предками, й ідея «золотого віку» невіддільні від світоглядних установок суспільства, заснованого на стійких родових зв'язках.

Якщо билинний епос створює суттєвий еталон досконалості, ідеальне суспільство, соціальна мета або функція якого – порівняння ідеалу з теперішнім, то історичні пісні присвяче-

ні конкретним подіям і реальним особам російської історії, і в них відображені ментальні установки, властиві пізнішим культурно-історичним епохам.

Сучасній науці відомо 600 сюжетів російських історичних пісень. У багатьох із них порушується тема священної боротьби із зовнішніми й внутрішніми ворогами (спочатку за об'єднання земель навколо Москви). З XVIII ст. домінуючою стала тема уславлення подвигів воїнів і гордість за ратні подвиги, досягнуті могутньою Російською державою (найбільш показові – цикли пісень про петровські часи й про війну 1812 року). В історичних піснях пізнішого періоду, в яких відображені військові перемоги й дії, пов'язані з розширенням Російської імперії, з'являються ідеї російського месіанства.

Епічна творчість українців представлена такими уснопоетичними жанрами, як думи, балади, духовні вірші, історичні пісні, розбійницькі пісні, поширені на заході України [Кирдан 1965]. Специфіка виражених у пісенній творчості ментальних характеристик українського епосу проявляється насамперед в установці на боротьбу за національну незалежність і державність України. Свободолюбні устремління українців повніше виражені в циклах героїчних дум про козака Голоту, Самійла Кішку, отамана Матяша Старого, в історичних піснях, героями яких є Байда, Нечай, Морозенко, Сірко, а також у опришківському епосі, об'єднаному навколо постаті Олекси Довбуша.

Класичні епічні форми поезії Білорусі не були поширені, за винятком незначної кількості записів окремих творів на кшталт російських билин і ранніх історичних пісень (опублікованих у збірнику «Беларускі епас» під редакцією П. Ф. Глебкі та І. В. Гутарова [Беларускі епас 1959]). Власне білоруська епічна творчість представлена трьома пісенними жанрами: духовними віршами, пізніми історичними піснями й найбільш оригінальними за складом та ідейно-художньою спрямованістю баладами.

У східнослов'янській прозі епічного характеру також знайшли відображення стратегії поведінки й світосприйняття, сформовані в різні періоди соціокультурного розвитку й зафіксовані історичною пам'яттю білоруського, російського та українського народів. До найдавніших стійких стереотипів універсального характеру належать намагання пояснити основні досягнення діяльністю «культурних героїв» і легендарних першопредків (князів, билинних богатирів, «асілкаў», «волатаў» тощо). І в пізніших текстах народної прози генералізовані риси світобачення відображають як об'єктивну реальність, яку спостерігають люди, так й ідеальне та міфологізоване уявлення про неї. Риси світобачення міфологічного типу властиві побутовим протягом багатьох віків демонологічним оповіданням, чарівним казкам і казкам про тварин, більшості різновидів переказів і легенд – космогонічним, етіологічним, топонімічним, апокрифічним, соціально-утопічним, есхатологічним. Описомоделі світу в рамках опозиції [добро-зло] і розповідь про виникнення природних і культурних об'єктів, про діяння богів і героїв, царів і ватажків складають той фонд, яким оперують нащадки в розумовій діяльності, у художній творчості, а також під час вибору форм індивідуальних і масових дій. Яскраво представлена в казках сміхова культура східнослов'янських народів ґрунтується на гротеску, гіперболізації, порушенні різноманітних заборон і, крім того, характеризується невіддільністю суто розважальних і сатиричних початків (за винятком окремих сюжетів соціально-побутових казок).

Фольклору будь-якого народу властиві гносеологічна (пізнавальна) і світоглядна функції: у багатовіковому процесі уснопоетичної творчості люди в особливій, художній манері утілюють сформовану масовою свідомістю культурну картину світу. Більш того, картині світу, відтворюваній за фольклорними джерелами, властива більша повнота та соціальна репрезентативність, ніж картині світу, яка аналізується за літе-

ратурними джерелами – «продуктом» елітарної субкультури глобального, писемного типу культури (що ідентифікується за способом інформаційної самоорганізації суспільства).

При вивченні картини світу, що представлена в епічній творчості, найяскравіше проявляються її структурно-змістова та образні конфігурації.

Основу структурно-сислової конфігурації картини світу, яка виявляється у фольклорних текстах, складають стереотипні уявлення про людину, природний і соціальний світ, які домінують у масовій свідомості білорусів, росіян та українців. Генералізовані риси світобачення в різноманітних видах і жанрах традиційної уснопоетичної творчості тяжіють до так званої східної ментальності, пройнятої ідеалами духовно орієнтованого буття, братерської любові й самопожертви на користь спільній справі. Проте світлі ідеали зазвичай мають утопічний характер і не підкріплені практичними знаннями про шляхи й методи їх досягнення.

Основним принципом художньої «побудови» образної конфігурації культурної картини світу є принцип «життеподібності».

У фольклорних сюжетах і образах утілюється ідея про божественне першоджерело правил поведінки людей та безпосередньої обумовленості норм соціального устрою ширшими (космологічними) порядками. Образна картина світу виявляється поділеною на дві половини – світ священний (сакральний) та світ повсякденний (профанний). Перехід межі між світами можливий у релігійних ритуалах і діях, завдяки яким міфопоетична свідомість і відповідні ментальні структури долають розрив сакрального й профанного.

Присутня в профанному світі соціальна драма епічно показана як прояв високої космологічної драми – зіткнення світових сил, що втілені в образі Добра та Зла (а також похідних образах – Правди та Кривди, Світла і Пітьми тощо). Захист Добра і його втілень визнається священним і потребує підтрим-

ки з боку верховної влади. У творах необрядового фольклору вони органічно пов'язані з масовими релігійними поглядами, базуються на ідеї ідеальної селянської общини та в образі мудрого володаря і (або) борця (царя, князя, пана, вождя, воєначальника, билинного героя, асілка тощо) із силами зла й п'їтьми. На ментальному рівні отримання духовності пов'язувалося з самообмеженням і непрактичністю: в ім'я виконання спільних вищих цілей та ідеалів люди готові прийняти й виправдати будь-яку, навіть дуже сувору повсякденність.

Проповідь аскетизму й самопожертви властива основним різновидам епічних і ліроепічних духовних віршів («Голубина книга»; вірші на старозавітні та євангельські теми; вірші про святих і великомучеників; вірші про праведників і грішників; вірші про старців, братію тощо). Християнство імпувало моральним почуттям і якостям білорусів, росіян і українців своїми ідеалами, світлими образами, які благословляли поміркованість у потребах, добрі стосунки з громадою і гарні звичаї в сім'ї. У східнослов'янських духовних віршах провідною є думка про те, що людина потребує Істини, якій вона могла б служити, свідомо підкоривши їй свої помисли і вчинки. Це положення докорінно відрізняється від західної ідеї, згідно з якою людина потребує лише таких істин, які служать їй. Якщо західна антропоцентрична матриця орієнтована на майбутнє (окремої людини, її близьких, народу, людства в цілому), то представлена в духовних віршах поведінкова позиція зорієнтована на вічність (що, зрозуміло, не виключає орієнтації на минуле). Показова в цьому сенсі особлива есхатологічна напруга розповсюджених у східних слов'ян духовних віршів про Страшний суд [Морозов 2001а].

Представлена у фольклорних творах образна міфопоетична картина є домінуючою інтегруючою ідеологією протягом тривалого періоду соціальної історії наших предків і водночас – однією з автономних сфер масової свідомості, що вира-

жена в символічній формі. Орієнтація ментальних структур на колективізм, духовні цінності й вищі ідеали підсилювала представлену в епосі архетипову заданість образної картини світу. Водночас ми простежуємо проникнення в тексти фольклорних творів другої половини XIX–XX ст. ідей та образів суспільно-політичного популізму: пронизані духом класової ненависті, багато частушок, робочих і революційних пісень збуджували суспільну думку, відповідаючи характеру гаслової стихії руйнування існуючої світобудови. Образ окремої людини губиться в нещадній боротьбі; за оптимізмом кінцевої мети повалення правлячого режиму рідко проявляються символи творення [Морозов 2001б].

Протягом останніх десятиліть відбулася ментальна дифузія, що має поступово змінитися перекомпонуванням духовно-змістових констант ментальності, актуалізацією тих із них, які будуть сприяти консолідації на користь наших народів і поліпшенню морального клімату. Ментальними передумовами подальшого активного функціонування епосу в духовній культурі наших народів є насамперед закладені в ньому орієнтації на колективність, духовні цінності, а також орієнтація на швидке вирішення життєво важливих проблем, що виражається в умінні зібратися в екстремальній ситуації.

Епосу належить важлива роль у духовному житті білорусів, росіян і українців при здійсненні різноманітних соціокультурних функцій, у тому числі естетичної, пізнавальної, виховної, світоглядної, ігрової. Фольклор як традиційна уснопоетична творчість, як чисте джерело мови, як високохудожній посередник між минулим, сьогоденням і майбутнім, як скарбниця народної мудрості та мистецтва, як один із засобів виховання патріотизму, національної самосвідомості та як доказ слов'янської єдності потребує дуже бережливого ставлення.

Дослідження здійснюється за фінансової підтримки Білоруського республіканського фонду фундаментальних досліджень (код проекту: ГО1-103).

ЛИТЕРАТУРА

Беларускі эпас/Склад.: С. І. Васіленак, М. Я. Грынблат, К. П. Кабашныкаў; Пад рэд. П. Ф. Глебкі і І. В. Гутарава. – Мінск, 1959.

Гацак В. М. Устная эпическая поэзия во времени. – М., 1989.

Кирдан Б. П. Украинский эпос. – М., 1965.

Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979.

а) *Морозов А. В.* Духовные стихи как специфическое выражение духовно-концептуальной деятельности восточных славян // Кулешовские чтения: Материалы научно-практ. конференции: тезисы докладов (6–7 февраля 2001 г., г. Могилев). – Могилев, 2001. – С. 89–91.

б) *Морозов А. В.* Проявление ментальности в традиционном песенном творчестве восточных славян XIX–XX вв. // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: Материалы II Междунар. научн. конф. (23–24 мая 2001 г., г. Гомель) / под ред. В. В. Кириенко. – Гомель, 2001. – С. 64–65.

Переклад з білоруської О. Чебанюк

В статье дан сравнительный анализ ментальных характеристик восточнославянских народов. Исследуются особенности видения мира белорусами, русскими, украинцами, отразившиеся в восточнославянском эпосе: былинах, думах, исторических песнях, духовных стихах. В отличие от западной мировоззренческой матрицы, ориентированной на будущее отдельного человека, народа, человечества в целом, восточнославянская матрица ориентирована на вечность, коллективность, духовность. Эти характеристики являются основной ментальной предпосылкой дальнейшего активного функционирования эпоса восточнославянских народов в XXI веке.

Ключевые слова: ментальные характеристики, восточнославянский эпос, сравнительный анализ.